

Костянтин Федоренко
Олена Рибій
Андреас Умланд

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЙНА СИСТЕМА ДО ТА ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ 2013 – 2014 РР.

Належне формування партійної системи вважається ключовим елементом успішних і сталих моделей демократизації. У статті проаналізовано еволюцію партійної системи в Україні. Особливу увагу зосереджено на тому, якою мірою Євромайдан сприяв розв'язанню проблем з її функціонуванням. Досі пострадянська українська партійна система була вкрай неусталеною, оскільки виборче законодавство, фракційний склад парламенту України та домінуючі партії в Україні постійно змінювалися. Автори вважають, що, хоча революційні події 2013–2014 рр. і сприяли поступу демократичних процесів, ключові риси партійної системи України суттєвих трансформацій не зазнали. Законодавчі, ідеологічні та організаційні засади українського партійно-політичного ландшафту та парламентської політики залишаються нестабільними.

Ключові слова: партійна система України, політичні партії, Євромайдан, виборче законодавство, фракційний склад парламенту, партійно-політичний ландшафт.

K. Fedorenko, O. Rybiy, A. Umland. The Ukrainian Party System before and after the 2013–2014 Euromaidan

The formation of a party system is widely regarded as a key to successful and sustainable patterns of democratization. In this essay we

---

Федоренко Костянтин Миколайович – науковий співробітник Центру східноєвропейської та міжнародної політики (Берлін).

Рибій Олена Володимирівна – кандидат політичних наук, старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Умланд Андреас – доктор філософії, експерт Інституту євроатлантичного співробітництва (Київ)

examine the evolution of the party system in Ukraine, focusing on the extent to which the Euromaidan has addressed previous problems and weaknesses. So far the post-Soviet Ukrainian party system has been exceptionally unstable as electoral legislation, the factional composition of Ukraine's parliament, and the dominant parties in Ukraine underwent frequent changes. We argue that, despite advances in democratization as a result of the revolutionary events of 2013–2014, the essential features of Ukraine's party system have not changed. The legislative, ideological and organisational foundations of the Ukrainian party-political landscape and parliamentary politics have remained fragile.

Key words: *party system of Ukraine, political parties, Euro-
maidan, electoral legislation, parliamentary factions, a party-political
landscape.*

Однією з особливостей політичної ситуації в останні роки Радянської України було активне виникнення нових політичних партій, що розпочалося, власне, ще до отримання ними права офіційної реєстрації в 1990 році*. Протягом наступних двох десятиліть партійна система України зазнавала майже постійних змін: на деякий час нові партії швидко ставали популярними, але згодом втрачали вплив і занепадали; деякі створені партії повністю зникали; виборче законодавство змінювалося так само швидко, як і загальні «правила гри» політичної системи України. Після Євромайдану 2013–2014 рр. українська партійна система і далі змінювалася.

У центрі уваги статті – не доля окремих партій, а їхня роль у структуруванні відносин між державою та суспільством на тлі історії розвитку партійної системи України. Наше дослідження розглядає зміни у виборчому законодавстві України, партійному ландшафті та соціально-економічній системі до і після драматичних політичних подій 2013–2014 рр., а також пропонує

---

* Коли у 1991 році розпався СРСР, в Україні вже було офіційно зареєстровано 12 партій (Кармазіна 2012а, стор. 587).

орієнтовну оцінку якості партійної системи України станом на середину 2015 року [1]. Проведений аналіз свідчить про сталість тенденцій і тому спонукає до доволі невтішних висновків: у той час, як в результаті Євромайдану політична конкуренція в Україні посилилася, «нормалізація» української партійної системи – тобто її інституціоналізація, раціоналізація та стабілізація – ще досі не відбулася.

Основною метою статті є спроба запропонувати комплексний огляд, а не дослідити певні специфічні риси партійної системи України чи окремих політичних партій. Автори намагаються з'ясувати, що нового відбулося в соціально-політичній ситуації після Євромайдану в ширшому контексті розвитку подій після здобуття незалежності і тим самим зробити внесок у ще недостатньо досліджене питання політичного розвитку України [2]. Партійна система України була предметом дослідження низки науковців упродовж останніх 20 років [3]. Однак тему становлення багатопартійності в Україні не можна вважати повністю вичерпаною, що пов'язано, передусім, з потребою ретельного осмислення останніх політичних трансформацій після Євромайдану. Автори намагаються заповнити цю прогалину, подаючи вичерпний огляд розвитку партійної системи України з метою виявлення низки закономірностей у явищах наступності, еволюційної та революційної зміни. Необхідно зауважити й те, що на момент написання статті в Україні продовжуються активні політичні трансформаційні процеси, які також потребуватимуть належної оцінки.

Окрім того, у статті робиться спроба пояснити, як і чому українські партії переважно не здатні належним чином виконувати соціальну функцію агрегаторів та передавачів соціальних інтересів, а також посередників між державою та суспільством. Можливості до нехтування законодавчими приписами, політичних зловживань та використання у приватних інтересах організацій, що публічно позиціонували себе політичними партіями, загострилися іншими пострадянськими «патологіями» в різних сферах, починаючи від політичної культури до особливостей економічного розвитку. У підсумку, слабку функціональність партійної системи

України можна вважати одним із визначальних чинників затримки соціально-економічного розвитку країни за останні 25 років.

Причини та характер недостатньої інституціоналізації партійної системи в Україні

Починаючи з 90-х років і до сьогодні політична конкуренція в Україні стикається з особливими викликами. Ще на жодних виборах українські партії не зуміли адекватно представити соціальні інтереси та забезпечити прозорість свого фінансування. Олігархи часто купували та продавали партії, займалися політикою представлення вузьких інтересів замість партійної політики, створювали численні «технічні партії»*. Політичні організації сумнівного походження спеціально створювалися або відновлювалися перед майбутніми виборами. Ці та інші тактики гальмували стабілізацію партійної системи України, призводили до значного рівня коливань в електоральних перевагах, дезорієнтували суспільство та перешкоджали розвитку довіри до політичної системи України в цілому. Недостатня інституціоналізація та загальна слабкість української партійної системи підірвали розвиток української демократії. Окрім того, вони обмежували відповідальність партій, перешкоджали довготривалим зобов'язанням між партіями та потенційними прихильниками та сприяли появі популістських антипартійних політиків [4].

Одним із визначальних чинників недостатньої інституціоналізації та нестабільності партійної системи є надто часті зміни виборчого законодавства за останні 25 років. З часу здобуття незалежності Україна випробувала всі основні форми виборчої системи – мажоритарну, змішану та пропорційну. Більш того, процес запровадження нових виборчих правил не припиняється й досі. У той час, як вибори до Верховної Ради України у 1990 та 1994 рр. проходили за мажоритарною системою, вибори 1998 та

---

* Технічні партії – це суто пострадянський термін для позначення псевдоорганізацій, спеціально створених для маніпулятивних цілей, щоб, наприклад, відбирати голоси у реальних партій з подібними за звучанням назвами та публічними профілями. Див. Wilson (2005).

2002 років відбулися за правилами змішаного голосування, а на виборах 2006 та 2007 рр. використовувалася пропорційна виборча система. У 2012 та 2014 рр. виборча система знову повернулася до змішаної.

Мажоритарна система, за якою обиралися депутати до однопалатного парламенту України, Верховної Ради у 1990 і 1994 рр., виникла внаслідок втоми від десятиліть однопартійного правління. Таким чином, стали широко розповсюдженими кампанії «незалежних» кандидатів, які не пов'язували себе з жодною партією [5]. Перехід до змішаної виборчої системи у 1997 р. був спричинений головним чином ендегенними факторами, зокрема, пошуком шляхів підвищення законодавчої ефективності та політичної відповідальності депутатів і їхніх фракцій. Неафілійовані з жодною політичною силою незалежні депутати, які переважали в парламенті 1994 року, часто не могли досягти консенсусу з різних питань, і це заважало Україні визначати основні пріоритети свого пострадянського розвитку. Як вважається, неналежність до офіційних, усталених політичних організацій могла бути також результатом певних стратегій парламентарів, щоб уникнути публічної відповідальності за катастрофічну соціальну ситуацію протягом 1990-х рр. [6].

Перехід від змішаної до пропорційної виборчої системи в 2006 р. можна трактувати як спробу максимізації кількості місць, які могли б здобути парламентські сили, що домінували на той час*. Була прийнята система пропорційного представництва, хоча, згідно з опитуваннями, на той час вона була найменш популярною серед українських громадян [7]. Нехтування думкою народу при впровадженні системи пропорційного представництва яскраво ілюструє часту невідповідність між уподобаннями українського електорату та впроваджуваною політикою.

Схожі мотиви привели до переходу від пропорційного представництва до змішаної системи напередодні виборів 2012 р.

---

* Йдеться про максимізаційну модель зміни виборчої системи, запропоновану Бенуа 2004, стор. 373.

Унаслідок повторного введення елемента мажоритарної виборчої системи парламентська фракція правлячої Партії регіонів, яка тоді втрачала популярність, здобувши на 2 мільйони менше голосів на виборах 2012 р., порівняно з 2007 р., зуміла зберегти свою гегемонію в парламенті. Така система забезпечувала потрапляння до Ради численних кандидатів в одномандатних округах, які були офіційно чи неофіційно пов'язані з Партією регіонів. Після парламентських виборів 2014 р. громадські активісти та представники неурядових організацій почали активно лобювати повернення до пропорційної системи, але вже за відкритими списками. Хоча це мотивується потребою посилити зв'язок між партіями та виборцями, ще одна зміна виборчих правил знову відтермінує інституціоналізацію та стабілізацію партійно-політичного ландшафту України.

У слабо інституціоналізованих партійних системах політичні партії регулярно з'являються і зникають. Крім того, рівень електоральної підтримки інституціоналізованих партій значно коливається від виборів до виборів [8]. Нестабільність партійної системи України зумовлена низкою причин, зокрема, появою на кожних виборах численних добре фінансованих та публічно помітних нових партій; високим рівнем електоральної волатильності; низьким рівнем партійної організації багатьох, у тому числі найвпливовіших, політичних партій; слабким укоріненням українських політичних партій у суспільстві; недостатньою комунікацією партій з виборцями.

Половина зареєстрованих на сьогодні в Україні партій досі не мають власних веб-сайтів, а отже, не можуть або не бажають надавати громадянам навіть мінімальну інформацію про себе.

Ті партії, які мають офіційні Інтернет-сторінки, зазвичай не подають чи не повністю подають дані про свою історію, кількість членів, членські внески, фінансові надходження, зміни у керівництві та ідеології, ключові рішення партійних з'їздів та контактну інформацію регіональних офісів (див. таблицю 1). Майже чверть усіх українських політичних партій хоча б раз змінювали свої назви, як правило, щоб представити себе як «нову партію» на наступних виборах.

Особистості замість ідеологій; кількість замість якості

Нестабільність партійної системи зумовлена також відсутністю чіткої ідеологічної позиції українських партій, особливо в соціально-економічній сфері. Чимало програм політичних партій та окремих кандидатів є популістськими і не мають цілісно сформульованої ідеологічної позиції. Характерною особливістю пострадянської ситуації в Україні була невизначеність соціально-економічних пріоритетів партій як у програмах, так і у спілкуванні з виборцями. У 2012 році соціологи виявили, що для українського виборця найбільш важливою є не права чи ліва ідеологічна орієнтація партії, а її геополітична орієнтація (а саме – зближення з НАТО та ЄС чи з Росією) та її позиція щодо мовних питань (а саме: підтримка чи незгода з наданням офіційного статусу російській мові) [9].

На тлі нестабільних програмно-ідеологічних зв'язків між партіями та виборцями важливу, ба більше, вирішальну роль в українських виборах відіграють окремі партійні лідери. Зазвичай це відомі громадські діячі, які часто є ще й фінансовими донорами своїх партій. Іноді ця персоналізація безпосередньо відображається на назвах партій, коли вони включають ім'я лідера, наприклад, партія «Європейська Солідарність» Блоку Петра Порошенка; Партія «УДАР» Віталія Кличка; Радикальна партія Олега Ляшка. Постійну «персоніфікацію» численних українських партій не дає подолати, серед інших причин, відсутність традицій і процедур внутрішньопартійної демократії. Для того, щоб забезпечити стабільну підтримку виборців, яка не залежить від наявності у списках загальновідомих політичних діячів, партії мусять мати основну команду лідерів, функціонерів та активістів, які б роками розвивали свої організації та формували довіру громадян. Однак в умовах, коли українські політики часто змінюють реєстраційні дані та назви своїх партій, замість вкладати кошти у розвиток партії як самодостатньої організаційної структури, виборці не мають можливості встановити з ними стабільні та довготермінові зв'язки.

Іншою важливою характеристикою української партійної системи є велика кількість партій та постійні зміни електоральних уподобань українців. Станом на липень 2015 р. існувало

242 активні політичні партії. У період з 1990 по 2012 рік було зареєстровано 260 партій, багато з яких уже припинили своє існування [10]. Водночас, з 2013 до середини 2015 року було зареєстровано 45 нових партій. Лише невелика частина з них коли-небудь брала участь у парламентських виборах і одиниці активно займалися політикою у міжвиборчий період. Половина всіх українських утворень, зареєстрованих як «партії», ніколи не брали участі у національних виборах, тоді як 150 українських партій брали участь у парламентських виборах лише один раз.

Таблиця 1

ІНФОРМАЦІЯ, НАДАНА ВЕБ-САЙТАМИ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ ДО ВИБОРІВ 2014 року

	Статутні документи		Партійне керівництво	Регіональні представництва / партійні відділення		Розділи новин про діяльність партії:		Інструкції як стати членом партії
	Програма партії	Правила партії		Контакти	Сайти	в парламенті	поза парламентом	
«Народний фронт»	1	0	0	1	0	1	0	1
Блок Петра Порошенка	1	1	1	1	1	1	1	0
Об'єднання «Самопоміч»	1	0	0	1	0	1	0	1
«Опозиційний блок»	1	0	0	0	0	1	0	0
Радикальна партія Олега Ляшка	1	0	0	1	0	1	0	0,5
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	1	1	1	1	1	1	1	1

Примітки: 0 = інформація недоступна; 1 = інформація доступна; 0,5 = інформація частково доступна. Джерело: [11]

Таблиця 2

ПІДСУМКИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2014 р.
У ПОРІВНЯННІ З ВИБОРАМИ 2012 р.

Партія	% голосів	Різниця між виборами 2012 і 2014 рр.	Місць (пропорційне представництво)	Місць (одномандатні округи)	Всього місць	Різниця між виборами 2012 і 2014 рр.
«Народний фронт»	22,14	нз	64	18	82	нз
Блок Петра Порошенка	21,82	нз	63	69	132	нз
«Самопоміч»	10,97	нз	32	1	33	нз
«Опозиційний блок»	9,43	-20,57*	27	2	29	-156*
Радикальна партія Олега Ляшка	7,44	+6,36	22	0	22	+21
ВО «Батьківщина»	5,68	-19,86	17	2	19	-82
ВО «Свобода»	4,71	-5,73	0	6	6	-31
КПУ	3,88	-9,3	0	0	0	-32
«Сильна Україна»	3,11	нз	0	1	1	нз
«Громадянська позиція»	3,1	нз	0	0	0	нз
Заступ	2,65	нз	0	0	0	нз
«Правий сектор»	1,8	+1,75**	0	1	1	нз

нз – не застосовно

Примітки: * Порівняно з результатами Партії регіонів 2012 року.

** Порівняно з результатами Української Національної Асамблеї 2012 р. (перереєстрована у 2014 році як «Правий сектор»).

Лише 38 партій (13% від усіх політичних партій України) коли-небудь були в парламенті. Тільки 16 змогли самостійно увійти до Верховної Ради, тобто не в складі блоку чи союзу з іншими партіями. Серед партій, які самостійно входили до парламенту, – Комуністична партія України (КПУ) (п'ять разів), Партія

регіонів (тричі), Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (двічі), Соціал-демократична партія України (об'єднана) – СДПУ (о) (двічі) та Соціалістична партія України (двічі). Лише одна з вищеперерахованих, «Батьківщина», була обрана до парламенту на виборах 2014 року (див. таблицю 2). Українські партії під час виборів були або надто неактивними, або недостатньо ефективними. Лише порівняно небагатьом потужним партіям вдалося провести декілька успішних виборчих кампаній поспіль.

Показником низької інституціоналізації та стабільності партійної системи є те, що навіть найпопулярніші партії не мають сталих успіхів. Наприклад, у опитуванні, проведеному в 2001 році, КПУ очолювала рейтинг з 19% підтримки серед опитаних. За нею слідували Народний Рух України (5%), Партія зелених («Зелена партія України») (4%), СДПУ (о) (4 %) та Соціалістична партія України (4%) [12]. Однак лише дві з цих п'яти партій взяли участь у парламентських виборах 2014 року, і жодна не ввійшла до парламенту. Таких партій, як Партія регіонів, яка (у складі блоку чи незалежно) чотири рази була представлена в парламенті, або КПУ, яка входила до парламенту п'ять разів, немає у 8-му скликанні парламенту, обраному в 2014 році. Така ситуація не сприяє формуванню стабільних електоральних уподобань у виборців.

Постійні коливання підтримки українських партій на виборах відображені у високих показниках Індексу електоральної волатильності Педерсена, який показує ступінь електоральної мінливості щодо підтримки партій у різних виборчих циклах (Pedersen 1979). Розрахунки за цим індексом свідчать про високу електоральну волатильність української партійної системи у період між 1998 та 2014 рр. (див. таблицю 3). Середній показник електоральної волатильності в Україні за ці 16 років дуже високий – 48,15% (подібно до Нікарагуа у 1980–1997 рр.) [13]. У розвинених демократичних країнах індекс Педерсена зазвичай нижчий за 10%. Наприклад, у США цей показник становив 3,% у 1946 – 2002 рр. [14]. Окрім надзвичайно високої електоральної волатильності в Україні, рівень партійного заміщення в Україні від

виборів до виборів незначно зменшився лише на деякий час і знову помітно зріс на останніх виборах 2014 року.

Інші показники також свідчать про нестачу інституціоналізації партійної системи. У виборах до Верховної Ради 2012 року брали участь п'ять нових партій, з них дві – Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та партія «УДАР» Віталія Кличка – увійшли до парламенту. У той самий час, на перегонах 2014 року до ВРУ вперше для себе змагалися 17 «новачків» із 29 представлених у загальному списку партій. У результаті, до парламенту потрапили п'ять нових партій, а саме: Блок Петра Порошенка, «Народний фронт», «Опозиційний блок», Об'єднання «Самопоміч» та Радикальна партія Олега Ляшка. Лише одна партія – Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», очолюване Юлією Тимошенко, пройшла в парламент як досвідчений учасник парламентських перегонів.

Ще одна ознака нестабільності – збільшення кількості голосів, отриманих партіями, які не спромоглися подолати виборчого бар'єра в 5%. Тоді як на парламентських виборах 2012 року було втрачено 6,82% голосів через те, що вони відійшли до партій, які не пройшли до парламенту, у 2014 році цей показник зріс до 22,52%. Ще один невтішний фактор стосувався довіри українців до політичних організацій країни. За даними опитувань, проведених у березні 2014 року, лише 0,6% респондентів повністю довіряли політичним партіям, тоді як 34,8% відповіли, що взагалі їм не довіряють [15]. Цей показник удвічі нижчий за найнижчі аналогічні показники 2001 – 2013 рр. [16]. Такий високий рівень недовіри не дозволяє партіям і виборам бути легітимним і ефективним каналом вираження соціальних інтересів, що є базовою характеристикою інституціоналізованої партійної системи.

У сукупності, численні показники свідчать про те, що партійна система України залишається нестабільною та мінливою. Низка чинників перешкоджають інституціоналізації стабільної партійної системи, а це, своєю чергою, не дає виборцям надовго визначитися зі своїми політичними уподобаннями. Високий рівень персоналізації партій, їхні нечіткі ідеологічні платформи, а також

нерегулярна політична та виборча активність і надалі перешкоджають сталості партійної системи.

Недоліки законодавства

Слабку інституціоналізацію та низьку якість політичних партій як представників соціальних інтересів можна частково пояснити неповним або недостатнім правовим регулюванням. Закон 2001 р. «Про політичні партії» не забезпечував ефективного розвитку партійної системи України [17]. Процедура створення партії за цим законом була надто проста. Він дозволяв легко створювати фіктивні організації чи реєструвати неіснуючі регіональні партійні осередки. Не було забезпечено чітких механізмів контролю та відповідальності за порушення правил партіями, наприклад, за надання недостовірної інформації під час реєстрації. Крім того, дотримання процедури накладання санкцій за порушення законодавства не було забезпечено. Наприклад, партії часто безкарно порушують Закон «Про політичні партії» у тій його частині, яка постановляє партіям за обов'язок хоча б один раз на десять років брати участь у виборах Президента чи Верховної Ради. Лише раз, у 2003 році, Міністерство юстиції здійснило детальну перевірку партій і протягом одного року скасувало реєстрацію 31 політичної сили, яка порушила цю норму закону. Надалі, у 2003 – 2013 рр., реєстраційні свідоцтва скасовувались у середньому лише для однієї партії на рік.

Інформація про політичні партії України, що надається Державною реєстраційною службою, залишається обмеженою. Тому громадські організації не спроможні належним чином моніторити діяльність партій. Публічний доступ до Реєстру політичних партій став можливим лише у жовтні 2009 р. До того часу можна було лише здогадуватися про різноманітність партій в Україні, оскільки за весь час існування значна кількість партій не з'являлася у виборчих списках, а засоби масової інформації не висвітлювали їхню діяльність. Станом на 2015 рік Реєстр політичних партій все ще не надає інформацію про контактні дані партійних осередків, партійні програми та статuti, історію змін їхніх назв та керівництва.

Таблиця 3

ПОКАЗНИКИ ДИНАМІКИ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ
ПРЕФЕРЕНЦІЙ В УКРАЇНІ

Парламентські вибори (рік / тип виборчої системи)	1998 (Змішана)	2002 (Змішана)	2006 (Пропорційна)	2007 (Пропорційна)	2012 (Змішана)	2014 (Змішана)
Кількість нових партій, які увійшли до парламенту (у блоках або незалежно)	40	63	79	40	21	29
Кількість нових партій, які увійшли до парламенту у складі блоків або незалежно (загальна кількість партій у парламенті в дужках)	нз (9)	17 (22)	1 (11)	8 (16)	2 (5)	5 (6)
Індекс партійного заміщення (Party Replacement Index)	нз	29,47	14,39	1,39	16,72	77,4
Індекс електоральної волатильності (Electoral Volatility Index)*	нз	40,46	64,83	17,5	35,63	82,35

нз - не застосовно

Примітки: *Застосування формули Педерсена для аналізу рівня електоральної нестабільності в Україні має ряд методологічних особливостей, детально викладених у (Rybiy, 2013, с. 408–410). Зокрема, (1) коли вибори у 1998, 2002 та 2012 роках проходили за змішаною системою, підрахунки не враховували результатів голосування другої частини бюлетеня, тобто голосів за кандидатів-мажоритарників; (2) партії, які змінили свої назви, але не змінили свій реєстраційний номер, вважаються партіями- правонаступницями; (3) незалежно від того, що індекс Педерсена був розроблений для аналізу динаміки виборчої

підтримки лише серед партій, в аналіз було включено також ті партії, які змагалися на виборах у складі виборчих блоків; у такому випадку, відсоток голосів, отриманий конкретною партією всередині блоку, був розрахований за такою формулою:

$$\%_i = \frac{\%_b * n_i}{n_b - n_a}$$

де $\%_i$ – відсоток голосів за партію i ; n_i – кількість членів від партії i всередині блоку; n_b – загальна кількість членів блоку; n_a – кількість членів, що не мають партійної належності в блоці; $\%_b$ – відсоток голосів за блок.

Після Євромайдану 2013–2014 рр. розпочалася дискусія про запровадження державного фінансування партій як методу забезпечення більш ефективного та демократичного розвитку партійної системи України. У рамках антикорупційних заходів у жовтні 2016 року Рада прийняла закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», який запровадив державне фінансування партій, що здобули понад 3% на попередніх виборах [18].

Громадські активісти, які наполягали на такому законі, стверджували, що це дозволить підвищити прозорість партій та подолати їхню залежність від обмеженої кількості приватних донорів. Цікавим фактом є те, що ще в 2003 році подібна ініціатива вже розглядалася в парламенті та навіть стала Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» (27 листопада 2003 р.). Однак положення закону так і не були впроваджені у дію [19].

Іншими недоліками регулювання партійної діяльності в Україні, які перешкоджають відповідальній поведінці партій і які має вирішити нове законодавство, є те, що на даний час партії не зобов'язані деталізувати свої статuti під час реєстрації в Міністерстві юстиції; не проводиться перевірка достовірності реєстраційних документів, що подаються партіями; не встановлено терміни подання звітів партіями; відсутня загальнодоступна інформація про політичні партії.

Законодавство України мало сприяє прозорості зареєстрованих політичних організацій, тож, відповідно, не здатне запобігти появі численних фіктивних, «технічних» псевдопартій. Недеталізовані норми закону та вибіркоче їх дотримання дозволяють метикуватим політтехнологам маніпулювати українським партійним ландшафтом, дезорієнтовувати виборців та підривати реальну політичну конкуренцію (Wilson 2005). Прагматична експлуатація цинічними партійними «підприємцями» особливостей наявного законодавчого поля робить свій внесок у недостатню інституціоналізацію, неефективність та нестабільність української багатопартійної системи та сприяє тому, що партії недостатньою мірою реалізують свою суспільно-політичну функцію представників інтересів суспільства.

Нові гравці в парламенті після Євромайдану в Україні

Після парламентських виборів 2014 року партійна система України зазнала докорінних змін, помітних навіть на тлі дуже мінливих попередніх виборчих процесів в Україні. Із шести партій, які увійшли до парламенту*, лише одна – очолювана Юлією Тимошенко «Батьківщина» – брала участь у виборах 2012 року (див. таблицю 2). Крім цього, ця партія набрала суттєво менше голосів, ніж на попередніх виборах: її підтримка зменшилася з 25,54% у 2012 році, коли партія посіла друге місце у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі [20], до 5,68% у 2014 р. Політики, які були членами УДАРу та Партії регіонів і увійшли до виборчих списків Блоку Петра Порошенка та «Опозиційного блоку», покинули свої партії ще до нових виборів. Вони були позначені як «безпартійні» у виборчих списках своїх нових партій. Таким чином, «Батьківщина» є сьогодні єдиною великою партією в Україні, яка здобувала місця принаймні на двох парламентських виборах [21], і пройшла до парламенту за підсумками голосування за системою пропорційного представництва у 2014 році. Більше

---

* Незважаючи на найменування, ані Блок Петра Порошенка, ані «Опозиційний блок» не є партійними союзами, а саме партіями, оскільки блоки заборонені чинним виборчим законодавством.

того, чотири з п'яти партій, що увійшли до парламенту за системою пропорційного представництва, були зареєстровані не більш як за чотири роки до виборів [22]. Значна підтримка цих нових партій у 2014 році суперечила попередній «схемі» виборів в Україні, згідно з якою українці, як правило, голосували переважно за партії, зареєстровані ще в 1990-х роках [23].

Після радикальних змін у партійній системі у Верховній Раді з'явилося чимало нових облич – ще один прояв недостатньої інституціоналізації партійної системи України. Безумовно, у цьому також був свій позитив, зокрема, приплив представників громадянського суспільства до політики. Більше половини депутатів (56%, 236 з 422), обраних у 2014 році, раніше ніколи не засідали у Верховній Раді [24]. Цей відсоток міг і, – як вважають деякі українські експерти – повинен був бути вищим, якби вдалося змінити виборчу систему, як це планувалося, зі змішаної на пропорційну (з дотриманням 5% порога) з відкритими списками. Незважаючи на обіцянку першої постмайданівської правлячої коаліції змінити існуючу виборчу систему навесні 2014 року [25], парламент так і не зробив цього. Таким чином, багато депутатів з домайданівських одномандатних округів повернулися на свої місця, попри глибокі зміни в українській політиці у 2014 році.

Парадоксально, але 141 з 225 (63%) народних депутатів, обраних шляхом пропорційного представництва у 2014 році, офіційно не належали до жодної партії, хоча і потрапили до парламенту через партійні списки. Це стосується 70% депутатів Блоку Петра Порошенка, 94% членів «Самопоміч» та всіх депутатів від «Опозиційного блоку». Загалом у 2014 році 310 із 423 народних депутатів парламенту не належали до жодної партії [26]. Мажоритарні вибори в Україні «створюють перешкоди розвитку політичних партій», оскільки кандидати покладаються на особисті клієнтські мережі, а не на партійні платформи, як відзначають експерти IDEA [27].

Так само Ціммер і Гарань стверджують, що мажоритарні виборчі правила в Україні «заохочують клієнтську поведінку», і

що спочатку вони були прийняті, бо відповідали інтересам комуністичної номенклатури [28].

Оскільки мережі, необхідні для забезпечення виборчої підтримки в межах невеликого округу, зазвичай простіше підтримувати, ніж будувати, місцевих політиків часто повторно обирають. Таким чином, із 198 одномандатних округів, де відбулися вибори у 2014 році, у 83 виграли ті самі кандидати, що й у 2012 році [29]. Сильний локалізм на мажоритарних виборах в Україні є ще одним визначальним фактором відсутності програмної диференціації в українській партійній політиці та низького рівня інституціоналізації партійної системи. Кандидати на одномандатних округах часто виграють завдяки певним соціальним, культурним та економічним вигодам, які вони забезпечили чи вважаються здатними та готовими забезпечити для своїх місцевих округів, а не завдяки їхнім минулим результатам роботи в парламенті чи планам майбутніх дій на національному рівні.

Ще більше дивує той факт, що для «дореволюційних» депутатів перемога на виборах в одномандатних округах була не єдиним і не основним шляхом повернення до парламенту після Євромайдану. Більшість з них повернулися до Верховної Ради завдяки тому, що опинилися достатньо високо у виборчих списках своїх партій. Насправді, згідно зі звітом Ресурсного центру управління та соціального розвитку про український парламентаризм, «основними гравцями залишаються авторитетні політики, які намагаються довести своє «оновлення» [30]. Деякі відповіді на питання, чому більшість партій у парламенті є новими, але багато старих політиків залишилися у Верховній Раді, можна знайти в тіні нових партій.

Основні партії-учасниці парламентських виборів 2014 року

Три з шести партій, які подолали виборчий поріг у жовтні 2014 року, були створені лише незадовго до, або безпосередньо під вибори 2014 року. «Народний фронт» був створений прем'єр-міністром Арсенієм Яценюком та колишнім виконувачем обов'язків Президента Олександром Турчиновим, оскільки вони (колись

провідні політики «Батьківщини»), як повідомляється, не змогли переконати Ю. Тимошенко дозволити їм висувати більше своїх *протезе* у виборчий список «Батьківщини» [31]. Блок Петра Порошенка створений на підставі популярності та підтримки особисто Порошенка, обраного у 2014 р. на посаду президента України. Блок зібрав видатних представників «УДАРу» Віталія Кличка, колишніх політиків та бізнесменів, пов'язаних із Віктором Ющенком, деяких журналістів, а також військових командирів та кількох діячів попереднього режиму [32]. «Опозиційний блок» був створений колишніми провідними членами Партії регіонів та їхніми близькими союзниками. Партію- правонаступницю старого режиму, «Опозиційний блок», фінансував, серед інших олігархів, промисловий магнат Дмитро Фірташ.

Дві інші партії, яким вдалося подолати 5-відсотковий бар'єр – Радикальна партія Олега Ляшка та «Самопоміч», – були створені за кілька років до цього, але до 2014 року були лише маргінальними гравцями в українській політиці. Радикальна партія брала участь у попередніх національних парламентських виборах 2012 року, але набрала лише 1,08% голосів (див. таблицю 2). «Самопоміч» раніше була громадською організацією, створеною мером Львова Андрієм Садовим. У 2012 році вона перетворилася на партію, а в 2014 році вийшла на загальноукраїнський рівень, здобувши 6,87% голосів на виборах до Київради, незважаючи на західноукраїнські корені.

«Правий сектор» – ще одна нова партія, і хоч вона не пододала 5-відсотковий бар'єр, про неї варто згадати. Створена вона була наприкінці 2013 року. «Правий сектор» спочатку був парасольковою організацією, що складалася з декількох невеликих позапарламентських крайніх правих груп, які брали участь у Євромайдані [33]. Незважаючи на те, що партія налічувала лише кілька сотень осіб, в основному молодих чоловіків, емблеми «Правого сектору» були добре помітні на Майдані у Києві. Російські державні засоби масової інформації широко висвітлювали порівняно неважливу діяльність та участь «Правого сектору» у подіях Євромайдану, і тому він став частиною спотвореного

увялення про ці події за кордоном*. Завдяки надто великій міжнародній увазі до початково невеличкої організації у 2014 році «Правий сектор» створив свою власну партію, брав участь у парламентських виборах у жовтні 2014 року – та, очікувано, не подолав прохідний бар'єр, помітно недобравши голосів до нього (див. таблицю 2).

Як і на попередніх виборах, ідеологічні позиції багатьох партій, які успішно увійшли до парламенту внаслідок виборів 2014 року, були нечіткими. Більшість із них відкрито підтримувала європейську та атлантичну інтеграцію України. Лише «Опозиційний блок» виступав за міжнародний нейтралітет і мав відносно проросійський, але все ж в цілому не антиєвропейський зовнішньополітичний порядок денний [34]. З точки зору соціально-економічних програм, усі ці партії займали позиції в діапазоні між ліберально-консервативними та соціал-демократичними. Вони так і не прояснили свої ідеологічні та філософські позиції в політичному спектрі України та Європи. Так, Радикальна партія Олега Ляшка підтримувала створення держави загального добробуту і водночас використовувала дуже націоналістичну риторику.

Три ключові партії з чіткими ідеологіями — ультранаціоналістичні Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та «Правий сектор», та ліва КПУ, що грала на почуттях ностальгії за СРСР, – не змогли подолати 5-відсотковий бар'єр. На попередніх виборах 2012 року «Свобода» здобула 10,44%. Її, як найрадикальнішу опозицію режиму Януковича, напрочуд широко підтримали освічені, міські та проєвропейські виборці [35]. Однак, щойно цей режим пав, виявилось, що голосів ядра прихильників партії, здебільшого з Західної України [36], бракує для того, щоб «Сво-

---

* Ліхачов 2014; Шеховцов та Умланд 2014. Праві екстремісти брали участь у першій гострій ескалації під час акцій протесту перед Адміністрацією Президента України 1 грудня 2013 року. Однак сутичка сталася за сумнівних обставин і, можливо, не була справжньою конфронтацією, а поетапною ескалацією з метою дискредитації протестів (Ліхачов 2014).

бода» змогла подолати виборчий бар'єр [37]. Тому в обраному у 2014 році парламенті, що налічував 423 члени, радикальний націоналізм був представлений усього 13 депутатами, обраними переважно у мажоритарних округах.

Найважливішою зміною пострадянського українського парламентаризму стало зникнення комуністів із парламенту у 2014 році, а з політики взагалі – у 2015 році. До 2002 року КПУ мала найбільшу фракцію в українському парламенті, і партія і надалі займала помітне місце на всіх виборах до 2012 року, а також у щоденному політичному та медійному дискурсі. Основною причиною її вражаючої поразки у 2014 році стало те, що більшість виборців із Криму та багато виборців із Донецького басейну (регіонів з традиційно високою підтримкою цієї політичної сили) не змогли проголосувати, а явка у російськомовних областях Східної та Південної України була надзвичайно низькою [38].

Ця вражаюча поразка на виборах стала початком кінця колись могутньої КПУ. У грудні 2015 року Київський окружний адміністративний суд ухвалив рішення про заборону КПУ, яке було підтверджено Вищим адміністративним судом через місяць [39]. Це було здійснено відповідно до раніше прийнятого закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Вірогідним мотивом для цього кроку можна було б вважати прагнення нової української влади усунути конкурента з опозиційного табору. Однак насправді це малоімовірно, оскільки підтримка КПУ падала ще до зміни режиму та виборів 2014 року. Щонайбільше, можна стверджувати, що антикомуністичні закони політично мотивовані, оскільки вони були популістською дією на догоду електорату правлячих партій під час глибокої соціально-економічної кризи. Більшість депутатів від п'яти коаліційних партій проголосували за антикомуністичні закони.

Були ще дві партії, які не подолали 5-відсотковий бар'єр, але які варті уваги. «Сильна Україна» Сергія Тігіпка мала на меті

знайти підтримку виборців на Південному Сході, послуговуючись пацифістською та помірно проросійською риторикою, так само як це робив «Опозиційний блок». На відміну від них, «Громадянська позиція» Анатолія Гриценка намагалася завоювати підтримку прозахідного, орієнтованого на реформи, середнього класу. Проте «Самопоміч» також хотіла здобути його підтримку, і їй вдалося перетягнути основну частину цього спільного електорату на свій бік [40].

Більшість основних учасників виборів 2014 року була відносно новими партіями, які або спеціально створювалися для цієї виборчої кампанії, або не мали якоїсь суттєвої виборчої підтримки до цього. Дві партії з-поміж останніх («Самопоміч» та «Громадянська позиція») були чітко орієнтовані на прозахідний середній клас. Проте жодна з них чи з більшості нових учасників – крім ультранационалістичного «Правого сектору», що не зазнав успіху як партія – не пропагували ніякої конкретної ідеології. Незважаючи на радикальні зміни у складі її провідних акторів, українська партійна система не зазнала суттєвих структурних змін. У ній досі переважають ідеологічно невизначені та риторично популістські конкуренти. Дві старіші партії з найчіткіше визначеною ідеологією – права «Свобода» та КПУ, що грала на ностальгічних почуттях щодо СРСР – не пройшли до парламенту. З погляду загальної демократизації, це добра новина, оскільки маргіналізувалися дві різні, але явно неліберальні сили, і було продемонстровано, що виборці надають перевагу поміркованим політичним позиціям. Однак помітна і тривала програмна диференціація більш-менш ліберального і продемократичного спектра політичних партій України ще повинна відбутися.

Старі та нові особливості партійної системи України у 2015 році

Наскільки подій зими 2013–2014 років вплинули на соціально-організаційні засади політичного режиму України? У цій статті ми обговорюємо питання інституціоналізації партійної системи України, а саме: домінування партійних лідерів у політичному

змаганні, роль ідеологій у політичних партіях, низький рівень представництва жінок у парламенті, сумнівні джерела фінансування партій, зменшення значимості етнолінгвістичних розходжень, постійне використання адміністративного ресурсу, упадкування моделей поведінки політичною елітою України та вплив корупції на партійну систему. Ми стверджуємо, що деякі зміни в політичному середовищі України в 2014–2015 роках, такі як зменшення впливу етнічної належності та мови на українську державну політику, були помітними і явно сприятливими для консолідації політичної системи України. Однак, незважаючи на зміну режиму, більшість старих патологічних моделей поведінки не зникли і станом на середину 2015 року, їх ще необхідно позбутись.

Незважаючи на кардинальні зміни після зміни режиму, українські партії досі залежні від особистої популярності їхніх лідерів. Після виборів Уїтмор зауважив, що «Батьківщини» не було би без її харизматичного лідера Ю. Тимошенко [41]. Опитування 2009 року показало, що 58% українців віддають свої голоси на виборах до парламенту, зважаючи передусім на особистість лідера партії [42]. Тому не дивно, що на виборах 2014 року мали успіх Блок Петра Порошенка та Радикальна партія Олега Ляшка, та й «Народний фронт» також покладався на відносно високу популярність Яценюка та Турчинова. Поява значної електоральної підтримки «Самопоміч» була наслідком успіху та харизми Андрія Садового на посаді міського голови Львова*. Публічний імідж «Сильної України» та «Громадянської позиції» – двох партій, які наблизились до порога проходження до парламенту, але не подолали його – здебільшого теж був сформований їхніми лідерами – Сергієм Тігіпком та Анатолієм Гриценком відповідно. На відміну від них, партії з сильними ідеологіями, а саме КПУ та націоналістичні «Свобода» і «Правий

---

* Стадник 2014. Садовий, однак, був лише 50-м у списку своєї партії, що свідчить про його бажання бути мером Львова, а не національним політиком.

сектор», не настільки тісно ототожнювались з їхніми лідерами Петром Симоненком, Олегом Тягнибоком та Дмитром Ярошем*.

Після втечі лідерів Партії регіонів Віктора Януковича та Миколи Азарова з країни і розпуску партії, «Опозиційний блок», який є її правонаступником, став особливим явищем на виборах 2014 року. Не тільки кандидати, висунуті від цієї організації-правонаступниці, але й сама вона була єдиним серйозним учасником виборів без чітко впізнаної та популярної харизматичної фігури лідера. Натомість, «Опозиційний блок» покладався на сильну традиційну базу виборців Партії регіонів у південно-східних областях України і прагнув скористатися залишками колись помітного етнолінгвістичного, історично-політичного та геополітичного поділу в українському електораті, а також залишками симпатій до попереднього режиму. У сьогодшній Україні цей поділ здається менш вираженим, але все ще існує. Наприклад, у 2015 році на запитання про приєднання України до ЄС чи до Митного союзу під керівництвом Росії 87% респондентів Західної України відповіли, що вони радше приєднаються до ЄС, однак лише 51% респондентів на Півдні та 20% на Сході дали таку саму відповідь [43]. Надія «Опозиційного блоку» на політичні, культурні та інші соціальні розбіжності у суспільстві, а не на харизматичних лідерів, як не дивно, зробила його дещо «сучаснішим» від більшості інших українських партій, що сильно покладалися на своїх більш-менш популярних партійних лідерів.

Ще однією ознакою постійної дисфункціональності партійної системи для суспільства була її нездатність належним чином об'єднати інтереси населення. Незважаючи на те, що в результаті виборів 2014 року до парламенту пройшло більше жінок-політиків, ніж будь-коли в пострадянській Україні, вони все одно були представлені недостатньо. 47 обраних жінок-депутатів – це лише 11% від 423 народних депутатів [44]. Із 29 партій, які беруть

---

* «Батьківщина» була однією з двох партій, які не включили жодного безпартійного кандидата до свого виборчого списку; Комуністична партія включила до списку лише двох безпартійних.

участь у виборах за пропорційною системою, лише десять виконали нову законодавчу норму щодо включення понад 30% жінок у свої партійні списки. Цікаво, що серед порушників цієї норми не лише «Свобода», «Правий сектор» і комуністи, тобто антизахідні та/або націоналістичні партії, але також і Блок Петра Порошенка та «Самопоміч», тобто явно проєвропейські партії. Офіційна прозахідна ідеологічна та геополітична орієнтація партії, як видно, ще не обов'язково значить, що вона матиме за пріоритет гендерну рівність.

Таблиця 4

ОФІЦІЙНІ ВІДНОСНІ ВИДАТКИ НА КАМПАНІЮ ПАРТІЙ,
ЯКІ ПОДОЛАЛИ 5% БАР'ЄР *

Партія	% поданих голосів	Партійні витрати на кампанію (офіційні дані) (у гривнях)	Вартість голосу (у гривнях)
«Народний фронт»	22.14	93,645,384	26.85
Блок Петра Порошенка	21,82	97,347,782	28.32
ВО «Самопоміч»	10.97	27,342,011	15.81
Опозиційний блок	9.43	106,396,169	71.59
Радикальна партія Олега Ляшка	7.44	73,228,723	62.45
ВО «Батьківщина»	5.68	109,483,429	122.35

*У пропорційній частині парламентських виборів у жовтні 2014 року в Україні. Вартість голосу – офіційні витрати політичних партій на виборчу кампанію.

Джерела [45].

Незалежно від того, чи вважати це явище нормальним чи ненормальним, обсяги коштів, витрачені українськими партіями на виборчі кампанії у 2014 році, у більшості випадків були приблизно пропорційними їхнім результатам на виборах. Частковим винятком стала «Батьківщина» Ю. Тимошенко, яка хоч і була другою

найкраще фінансованою партією на виборах, ледве пододала 5% поріг. З іншого боку, «Самопоміч» була третьою за підтримкою за виборчою системою пропорційного представництва і лише дев'ятою в рейтингу витрат на кампанію (див. таблицю 4). Однак, загалом, десять партій з найвищими показниками витратів на кампанію стали також десятима найуспішнішими партіями на виборах. Єдиним явним винятком були комуністи, які витрачали мало грошей і натомість поклалися на мережі радянських часів та на ностальгію електорату. Тому Україною і надалі керують ті, хто може зібрати великі кошти для своїх кампаній від олігархів.

Найнегативніший наслідок таких взаємозв'язків полягає в тому, що в парламенті України досі переважають депутати, готові продати майбутню лояльність своїх партій спонсорам, які прагнуть власної вигоди. Крім того, Кузьо стверджує, що олігархічне фінансування часто походить з тіньової економіки [46]. Поки що джерела фінансування, крім приватних пожертвувань, відігравали лише незначну роль. Натомість великий бізнес і далі використовує фінансування партій як інструмент лобіювання власних економічних інтересів. За відсутності державного фінансування партія без олігархічної підтримки не в змозі проводити на національному рівні конкурентну кампанію проти тих партій, які підтримуються олігархами України.

Сильна залежність успішних на виборах партій від надбагатих донорів та їхніх вузьких інтересів у подальшому, коли вони перебуватимуть у парламенті чи уряді, формуватиме порядки денні цих партій. Це явище також спостерігається у багатьох розвинених демократіях. Проте воно набагато помітніше в парламентських справах України (та інших країн пострадянського простору). І тому сумнозвісні маніпуляції з процедурами голосування та курйози формування коаліцій в українському законодавчому процесі [47], часта непослідовність виконавчої влади у прийнятті рішень та державній політиці, а також багато суперечностей у законодавчих документах України на цьому фоні уже не дивують.

Як зазначалося раніше, з 1991 року саме декларовані партіями геополітичні, а не соціально-економічні орієнтації відігравали ключову роль в українських виборчих кампаніях та голосуванні. Більшість партій, які увійшли до парламенту або наблизилися до цього, крім «Опозиційного блоку» та комуністів – були чітко прозахідними [48]. Хоча вони й намагалися наголошувати на програмних відмінностях між собою, їхні програми розглядалися як «невизначені» та частково нереалістичні [49]. Аналіз, виконаний за дорученням USAID, доходить висновку: «Партії в своїх програмах зосереджували увагу на поясненні своїх позицій щодо найбільш актуальних проблем: територіальна цілісність, мир та обороноздатність країни. Інші питання... були другорядними» [50].

Незважаючи на те, що геополітична орієнтація, яку формулювала партія, традиційно була одним з найбільш визначальних факторів для структурування української політики, посилення прозахідних настроїв серед українського електорату перед парламентськими виборами 2014 року призвело до радикальних змін у електоральному ландшафті України. Загалом прозахідна позиція активного електорату зменшила помітність одного з найтриваліших і найпоширеніших викликів української політики до 2014 року – різких і, здавалося б, непримиренних регіональних розходжень у поглядах стосовно підтримки різних партій [51]. Значне зменшення помітності цього розколу має важливе значення не лише для майбутнього партійної системи України, але в цілому може розглядатися також як ознака виникнення консолідованої політичної нації в Україні. Однак цей процес консолідації залишає за бортом Крим та окуповані території Донецького басейну, і, оскільки проросійські настрої в цих регіонах сильні, він збільшує ментальну відстань між ними та більшою частиною України. З огляду на те, що велика кількість нинішніх внутрішньо переміщених осіб не змогли проголосувати на виборах 2014 року, поки що невідомо, наскільки вони стануть частиною цього процесу консолідації. І, нарешті, заборона КПУ, а отже, відчуження її виборців, також залишає їх поза цим процесом.

Оскільки країна стояла перед загрозою поширення провокованого Росією сепаратизму та вела боротьбу проти нього, у 2014 році партії не порушували поляризуючі питання, такі як статус російської мови та трактування Другої світової війни [52]. Натомість, у своїх кампаніях більшість партій наголошувала на ідеї міжрегіональної міжетнічної єдності та всеукраїнського політичного патріотизму. Про зростаюче поширення цієї теми в українській виборчій агітації свідчить несподіваний підйом войовничого російськомовного українського націоналізму на півдні та сході України – регіонах, які забезпечують велику частку українських добровольчих військ, розгорнутих на Донбасі [53]. На цьому тлі публічне використання російської мови в політичному дискурсі стало сприйматися багатьма західно- та центрально-українськими націоналістами в більш позитивному світлі, ніж раніше.

Ця зміна у сприйнятті російської мови та неможливість проведення виборів у Криму та частинах Донбасу, тобто на густонаселених та відносно «проросійських» територіях, сприяла значному зменшенню «фактора Росії» в політиці українських партій. На відміну від попередніх виборів, у 2014 році українські виборці, згідно з опитуваннями громадської думки [54], були більш рівномірно прозахідними, ніж будь-коли. Навіть «Опозиційний блок», «Сильна Україна» та комуністи, маючи більшу частину виборчої підтримки на російськомовному півдні та сході, не підкреслювали регіональні та мовні відмінності. Зростанню консолідації української національної ідентичності сприяв регіональний консенсус з питання європейської інтеграції України. Ще перед парламентськими виборами 2012 року Мельниковська та інші дослідники припускали, що «наднаціональна європейська громадянська ідентичність може потенційно забезпечити об'єднання більшості громадян України незалежно від їх етнічної ідентичності» [55].

Радянська спадщина в пострадянській Україні

Щоб повністю оцінити якість партійних систем поставлених держав, важливо дослідити, як партії-переможці вико-

ристовують та організують свою демократично здобуту владу: наскільки їхній післявиборчий підхід до загального політичного розвитку відрізняється від закономірностей, притаманних попередньому, авторитарному режиму? Як ми можемо лише частково окреслити, тут є підстави вважати, що у новому столітті українські уряди все ще зловживають владою завдяки використанню неформальних мереж та методів, розроблених їхніми попередниками у 1990-х роках. Останні, у свою чергу, здобули свої посади в урядових чи державних структурах завдяки ресурсам, отриманим в радянській системі. Іншими словами, хоча з 1990 року офіційні інституції кардинально змінилися, багато неофіційних моделей поведінки політичної еліти все ще зберігаються в дещо змінених формах [56].

Наприклад, Партію регіонів, серед інших українських «центристських» партій, класифікують як одну з фактичних наступниць радянського режиму [57]. Політологи використовують визначення «партії-наступниці», дане Дж. Т. Ішіямою, як партії, «яка успадкувала перевагу ресурсу та персоналу колишніх правлячих партій» [58]. простежують «лінію наступництва» від правлячої комуністичної партії Радянської України, через еліти «червоних директорів», Народно-демократичну партію (НДП) та коаліцію «За єдину Україну» (За ЄдУ!), до одного з колишніх членів цієї коаліції – Партії регіонів (зараз її спадкоємцем є «Опозиційний блок») [59]. Їхні аргументи співпадають з зауваженням [60] щодо вражаючої спадковості у характері та поведінці політичної еліти до і після Помаранчевої революції 2004 року як основної проблеми пострадянської України.

Таке наступництво також може означати, що недавнє відсторонення Партії регіонів від влади може й не привести до повного зникнення моделей поведінки старої політичної еліти. Перш за все, незважаючи на заміну Януковича та його прибічників, багато корупційних мереж у пострадянській Україні, очевидно, і надалі існують або відновлюються. Деякі можна простежити ще з початку 1990-х, коли грошові потоки контролювалися «червоними директорами», які представляли Партію

регіонів до 2014 року. За правління В. Януковича деякі діячі з Донбасу, часто особисто лояльні Президенту, були призначені контролювати найпривабливіші корупційні механізми у ключових міністерствах [61]. Незважаючи на зміни 2014 року, деякі з цих механізмів, такі як ієрархії одержання ренти, все ще існують і пристосовуються до нових обставин. Відновлення механізмів неформального обміну в сучасній Україні потенційно може кардинально підірвати її начебто переформатовану політику, включаючи й партійну систему.

Таким чином, стале вдосконалення функціонування партійної системи України є невід'ємною частиною реформи всієї суспільно-політичної системи України і залежатиме від відповідних змін у виборчому та іншому законодавстві, пов'язаному з партіями. Навіть за умови значного вдосконалення формальних норм такі реформи можуть залишатися неефективними доти, поки приховані фінансові потоки не припинять підривати верховенство права в Україні в цілому.

Наприклад, опитування, проведене у квітні 2015 року, виявило, що 57,2% респондентів-керівників підприємств України заявили, що ситуація з корупцією в Україні не змінилася упродовж попереднього року, а 27,7% відповіли, що вона навіть погіршилась [62]. Відповідно до результатів опитування громадської думки в грудні 2014 року, 47,3% українців відповіли, що протягом року рівень корупції у країні не змінився, а 31,8% вважають, що він навіть зріс [63]. Очевидно, що попередні механізми «відкатів» та інші злочинні способи заробітку за рахунок використання державної влади залишалися неушкодженими щонайменше до літа 2015 року, навіть якщо деякі бенефіціари змінилися [64]. Якщо ці більш глибокі дисфункціональності політичної та соціально-економічної системи України не зменшаться, партійна система, скоріш за все, залишатиметься нефункціональною, нестабільною та недостатньо інституціоналізованою, хоч би якими значними були поліпшення виборчого та інших законодавств, що стосуються партій.

Такий самий аргумент стосується і патології «адміністративного ресурсу», тобто незаконних методів тиску з боку влади на політичних опонентів, головним чином у періоди виборчої кампанії – засіб, особливо поширений в тиждень, що передували парламентським виборам 2012 року [65]. У 2014 році цей інструмент також тією чи іншою мірою використовувався для підтримки всіх основних партій, але найчастіше, Блоком Петра Порошенка та «Народним фронтом» завдяки тому, що на час виборів їхні лідери обіймали посади Президента та Прем'єр-міністра відповідно [66].

Після виборів у жовтні 2014 року не виникло єдиної правлячої партії – ця ситуація помітно відрізнялася від парламентських виборів під час президентства В. Януковича. Тим не менш, ситуація після 2014 року не є абсолютно новою і, в деяких аспектах, нагадує «коаліцію суперницьких центристських партій» [67] при Президентові Кучмі в кінці 1990-х і на початку 2000-х. Принаймні до середини 2015 року, незважаючи на проголошені антикорупційні та проєвропейські цілі нового керівництва України, спосіб партійного правління в Україні багато в чому продовжує лінію наступництва, що тягнеться ще від зразків політичної поведінки часів пізнього Радянського Союзу та раннього пострадянського періоду.

Проблема України після виборів 2014 року полягає в тому, що у погано інституціоналізованих партійних системах переможці виборів навряд чи підтримають процес демократизації, оскільки вони побоюються поразки в подальшому виборчому циклі [68]. Опитування Київського міжнародного інституту соціології у березні 2015 року показало, що лише 6,6% українців, які вже визначилися, за кого будуть голосувати на наступних виборах, підтримали неочікуваного переможця виборів у жовтні 2014 року – «Народний фронт». Близько 19,7% виборців не знали, кого підтримати [69]. Тому не дивно, що, незважаючи на численні передвиборчі обіцянки, правлячі партії України до середини 2015 року ще не прийняли законів, які забезпечували б більш демократичні вибори, такі як система пропорційного представ-

ництва за відкритими списками або державне фінансування виборчих кампаній.

Ця специфічна неспроможність прийняти своєчасні зміни до законодавства про політичну конкуренцію відображає тенденцію, яку виявила дослідницька група VoxUkraine. Дослідники проаналізували можливі кореляції між моделями голосування окремих депутатів [70]. Їхньою метою було виявити, які депутати голосують разом, і таким чином визначити, хто фактично бере участь і хто не бере участі у так званій «справжній» правлячій коаліції: мережі тих, хто насправді підтримує або відхиляє законопроекти, прийняті урядовою більшістю. Всі партії формальної правлячої коаліції (Блок Петра Порошенка, «Народний фронт», Радикальна партія Олега Ляшка*, «Самопоміч» та «Батьківщина») належать до цього «ядра», як і «Економічний розвиток» – центристська фракція, що включає депутатів, обраних в одномандатних округах. Однак деякі громадські активісти у фракціях, що входять до урядової коаліції, виступають проти певних провладних ініціатив. Деякі з цих інакодумців належать до групи (станом на середину 2015 року) 27 активістів Євромайдану. Їх міжфракційна мережа називається «Єврооптимісти» і складається з депутатів, які через різні партійні списки ввійшли до парламенту, щоб продовжити справу Євромайдану в законодавчій владі [71].

Присутність колишніх позапарламентських активістів у 8-му парламенті України є одним із факторів, що дозволяють сподіватися на прийняття нових законодавчих норм, які створять передумови для більш передбачуваного, раціонального та прозорого функціонування українських політичних партій.

---

* 1 вересня 2015 року, після завершення проекту цієї статті, Радикальна партія Олега Ляшка офіційно вийшла з коаліції (Див. ‘Lyashko zayavyv, shcho Radykal’na partiya vykhodyt z koalitsii’, *Novoe Vremia*, 1 September 2015: URL: <http://nv.ua/ukr/ukraine/politics/ljashko-zajaviv-shcho-radikalna-partija-vihodit-z-koalitsiji-66616.html> (17 січня 2016)). Після цього її депутати голосували за обставинами, а часто і з урядовою більшістю..

Політичний капітал активістів ґрунтується на їхньому іміджі нової сили, готової змінити те, як проводиться політика в Україні. До цієї групи депутатів входять відомі журналісти Мустафа Найєм і Сергій Лещенко, а також досвідчені учасники антикорупційних кампаній Ганна Гопко та Світлана Заліщук. Наприкінці 2015 року, після завершення початкового тексту цієї статті, Єврооптимістам вдалося проштовхнути через парламент закон, який, починаючи з 2017 року, запроваджує державне фінансування партій, що набрали понад 3% голосів за останній виборчий цикл. Закон також передбачає штрафні санкції для партій, які приховують додаткові джерела фінансування та фактичні витрати. Однак закон не поширюється на питання фінансування виборчих кампаній [72]. Як згадувалось вище, партії часто фінансуються непрозоро – джерела та суми не розкриваються. Досі не було жодного випадку, щоб правоохоронний орган перешкоджав сумнівному фінансуванню кампанії чи виявляв його. Хоча прийняття цього нового закону зробить українську партійну політику прозорішою, на початок 2016 року ще невідомо, чи будуть вживатися юридичні дії проти порушників і які саме.

Висновки

Хоча зміна режиму 2013–2014 рр. дала значний поштовх для глибшої демократизації української політики, рівень інституціоналізації її провідних партій, а також партійної системи в цілому залишається низьким. Деякі наслідки Євромайдану та російсько-української війни привели до більш стабільної, функціональної та інституціоналізованої партійної системи. Наприклад, історичні події в 2014 р. маргіналізували, принаймні тимчасово, екстремістські партії та зменшили регіональний розкол серед електорально активних виборців. Однак залишається багато дисфункціональностей періоду до 2014 року; деякі з них посилюються. До того ж, це сталося на тлі продовження існування механізмів хабарництва та «відкатів», що на початку 2016 року залишалися неушкодженими і підважували суспільний лад в Україні, враховуючи її партійну систему.

На тлі держав- правонаступниць республік СРСР виборчий процес в Україні став відносно вільним і справедливим унаслідок Помаранчевої революції 2004 року та Євромайдану 2013–2014 років. Крім того, високий рівень мобілізації українського громадянського суспільства та присутність у національному законодавчому і виконавчих органах України його лідерів, які викликають у суспільства повагу, дозволяє сподіватися на суттєве покращення як способів роботи, так і результатів діяльності цих інституцій. Однак навіть після двох великих пострадянських зрушень в Україні, відносинам між державою та суспільством і далі перешкоджає порівняно низький рівень організаційного розвитку, політичної відповідальності, соціальної укоріненості, демографічної репрезентативності (особливо з погляду гендерної рівності) та публічної прозорості українських партій, а також стійкість корупції в суспільстві взагалі. Україні все ще не вистачає як належного законодавчого регулювання виборчих кампаній, так і інституціоналізованої партійної системи. Її партії ще не виконують функції агрегаторів соціальних інтересів. Це серйозний недолік, прямі та непрямі наслідки якого не припиняють гальмувати український політичний, економічний та соціальний розвиток.

---

1. Місцеві вибори в жовтні 2015 року в Україні не входять у рамки цієї статті.

2. Shevel O. Ukrainian Political Science and the Study of Ukraine within American Political Science: How Similar, How Different? // *Journal of Ukrainian Politics and Society*. 2015. Vol. 1. No. 1. P. 23–32.

3. Wilson, A. & Bilous, A. Political Parties in Ukraine // *Europe-Asia Studies*. 1993. Vol. 45. No. 4; Hesli, V., Reisinger, W., & Miller, A. Political Party Development in Divided Societies: The Case of Ukraine // *Electoral Studies*. 1998. Vol. 17. No. 2; Ishiyama, J. & Kennedy, R. Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // *Europe-Asia Studies*. 2001. Vol. 53. No. 8; Zimmer, K. The Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud // *Canadian Slavonic Papers*. 2005. Vol. 47. No. 1–2; Bader, M. Party Politics in Georgia and Ukraine and the Failure of Western Assistance //

Democratization. 2010. Vol. 17. No. 6; Meleshevych, A. Political Parties in Ukraine: Learning Democratic Accountability? // Lawson, K. & Kulik, A. (eds) Political Parties and Democracy, Vol. III: Post-Soviet and Asian Political Parties. Santa Barbara, CA, Praeger, 2010; Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980–х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012; Rybiy, O. Party System Institutionalization in Ukraine // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. 2013. Vol. 21. No. 3; Kudelia, S. & Kuzio, T. Nothing Personal: Explaining the Rise and Decline of Political Machines in Ukraine // Post-Soviet Affairs. 2014. Vol. 31. No. 3; Kuzio, T. Impediments to the Emergence of Political Parties in Ukraine // Politics 2014. Vol. 34. No. 4.

4. Birch, S. Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe // Working Paper. Colchester, University of Essex, 2001; Mainwaring, S. & Torcal, M. Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization: Kellogg Institute for International Studies. 2005.

5. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні // Вибори та демократія. 2006. №3 (9). С. 12.

6. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні. С. 13.

7. Яка система парламентських виборів, на вашу думку, найкраща для України? (Динаміка 2001–2007 рр.), Український центр економічних і політичних досліджень Олександра Разумкова. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=99 (1 червня 2015 р.)

8. Thames, F. Discipline and Party Institutionalization in Post-Soviet Legislatures // Party Politics. 2007. Vol.13. No. 4. P. 458.

9. Визначальним для виборців є геополітичний вибір партій та мовне питання. Фонд демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва. URL: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/-viznacha.htm (1 червня 2015 р.).

10. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980–х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. Київ. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 587.

11. Парандій Х. Актуалізація проблем української політичної системи в контексті парламентських виборів – 2014 (неопублікована дисертація: Київ: НАУКМА, 2015).

12. Громадська думка про політичних лідерів і партії: червень 2001 року, Фонд демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва. URL: http://dif.org.ua/ua/polls/2001_polls/gromadska-dumka-pro-politichnih-lideriv-i-partii-cherven-2001-r_.htm,

13. Roberts, K. M. & Wibbels, E. Party Systems and Electoral Volatility in Latin America: A Test of Economic, Institutional, and Structural Explanations // *American Political Science Review*. 1999. Vol. 93. No. 3.

14. Mainwaring, S. & Zoco, E. Political Sequences and the Stabilization of Interparty Competition: Electoral Volatility in Old and New Democracies // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. No. 2. P. 159.

15. Чи довіряєте ви політичним партіям?, Центр Разумкова, березень 2015 року. URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1030

16. Чи довіряєте ви політичним партіям? Центр Разумкова, 2001–2011 рр. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82

17. Про політичні партії, Закон № 2365-14, прийнятий у 2001 р., востаннє змінений у лютому 2016 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>

18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні, Закон № 1349-15, прийнятий 27 листопада 2006 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/731-19/page>,

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні, Закон № 1349-15, прийнятий 27 листопада 2006 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1349-15>.

20. ЦВК. Вибори народних депутатів 2012. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>, доступно 1 червня 2015 р.

21. Meleshevych, A. Political Parties in Ukraine: Learning Democratic Accountability?

22. Перелік політичних партій, Державна реєстраційна служба. URL: <http://www.drsv.gov.ua/party>

23. Rybiy, O. Party System Institutionalization in Ukraine. P. 407.

24. Україна 2014–2015: Долаючи виклики (Аналітичні оцінки). Київ: Центр Разумкова, 2015. URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2014_2015_A4_fnl.pdf

25. Ковальчук Ю. Битва за виборчу систему // *День*. 2015. 29 травня.

26. Парандій Х. Актуалізація проблем української політичної системи в контексті парламентських виборів – 2014.

27. Україна: витяг з «програмних партій», IDEA, 2011. URL: <http://www.idea.int/development/upload/ukraine.pdf>.

28. Zimmer, K. & Haran, O. Unfriendly Takeover: Successor Parties in Ukraine // *Communist and Post-Communist Studies*. 2008. Vol. 41. No. 4. P. 546.

29. Мажоритарна динаміка між виборами 2012 та 2014. Інфографіка. PRportal. 2014 (1 червня 2015).

30. Whitmore, S. Political Party Development in Ukraine (London, GSDRC). URL: <http://www.gsdr.org/docs/open/HDQ1146.pdfz>, доступно 1 червня 2015 р.

31. Ніколаєнко Т. Тимошенко і Турчинов не поділили «Батьківщину». URL: <http://www.theinsider.ua/politics/53fcbadbb204f/>, доступно 1 червня 2015 р.

32. Whitmore, S. Political Party Development in Ukraine. P. 9.

33. Лихачев В. «Правый сектор» и другие: национал-радикалы и украинский политический кризис конца 2013 – начала 2014 года. URL: https://polit.ru/article/2014/09/06/radical_nationalism

34. Whitmore, S. Political Party Development in Ukraine. P. 10.

35. Федоренко К. Протестная активность крайне правых в Украине в 2010-2012 годах: Всеукраинское объединение «Свобода» в сравнительной перспективе // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2013. №1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss19/04Fedorenko.pdf>; Шеховцов А. Всеукраинское объединение «Свобода»: проблема легитимности борьбы за власть // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2013. №1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html>; Васильченко С. «Свобода» против всех: краткий обзор результатов радикальных правых на выборах 1994-2012 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2013. №1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html>; Белицер Н. Всеукраинское объединение «Свобода» и его электорат // *Ідеологія і політика*. 2014. №1.

36. Polyakova, A. From the Provinces to the Parliament: How the Ukrainian Radical Right Mobilized in Galicia // *Communist and Post-Communist Studies*. 2014. Vol. 47. No. 2; Polyakova, A. Parties and Subcultures in the Process of Mobilization: The Internal Dynamics of the Radical Right in Ukraine, in Minkenberg, M. (ed.) *Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process*. London, Routledge. 2015.

37. Shekhovtsov, A. From Electoral Success to Revolutionary Failure: The Ukrainian Svoboda Party. Eurozine. 2014 5 March. URL: <http://www.eurozine.com/articles/2014-03-05-shekhovtsov-en.html>

38. Національний екзит-пол '2012'. DIF, 2014. URL: <http://dif-exitpoll.org.ua/ua/golovna.htm>

39. Вищий адмінсуд підтвердив законність заборони КПУ, Zaxid.net, 25 січня 2016. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?vishhiy_adminsud_pidtverdiv_zakonnist_zaboroni_kpu&objectId=1380324 (5 лютого 2016).

40. Кравченко Д. Хто прийде на зміну парламентським старожилам // Форбс Україна, 12 червня. URL: <http://forbes.ua/ua/nation/1372864-hto-prijde-na-zminu-parlamentskim-starozhilam>, доступно 1 червня 2015 р.

41. Whitmore, S. Political Party Development in Ukraine. P. 5.

42. Центр Разумкова. Опитування «Яке значення для вас під час голосування за політичну партію має те, хто саме очолює цю партію?». URL: http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=557, доступно 1 червня 2015 р.

43. «Опитування громадської думки: жителі України», рейтингова група Україна та Міжнародний республіканський інститут, 2015 р. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015_11_national_oversample_en_combined_natl_and_donbas_v3.pdf

44. У новій Верховній Раді найбільше жінок за всю історію – КВУ. Українська Правда, 12 листопада 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/12/7044034/>, доступно 1 червня 2015.

45. Парандій Х. Актуалізація проблем української політичної системи в контексті парламентських виборів – 2014.

46. Kuzio, T. Impediments to the Emergence of Political Parties in Ukraine. P. 316.

47. Bredies, I. Institutionenwandel ohne Elitenwechsel: Das ukrainische Parlament im Kontext des politischen Systemwechsels 1990–2006. Münster, LIT, 2007.

48. Вісник «Твій вибір – 2014. Парламентські вибори». Київ: УНЦПД, 2014. №6.

49. Порівняння програм політичних партій. Українська правда., 21 жовтня 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/21/7041350/>. (1 червня 2015)

50. Політичні партії приділяють помітно меншу увагу розвитку підприємництва та малого і середнього бізнесу – аналіз програм CIPE, 2014. URL: <http://cipe-eurasia.org/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%>

96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D0%
 B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%97- %D0%BF%D1%80%D0%B8%
 D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%8F%D1%8E%D1%82%D1%8C-
 %D0%BF%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%BE,
 доступно 1 червня 2015 р.

51. Katchanovski, I. *Cleft Countries: Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova* (Stuttgart, ibidem Verlag, 2006; Katchanovski, I. *Regional Political Divisions in Ukraine in 1991–2006. Nationalities Papers*. 2006. Vol. 34. No. 5; Katchanovski, I. *Regional Political Cleavages, Electoral Behavior, and Historical Legacies in Ukraine // Bredies, I., Umland, A. & Yakushik, V. (eds) Aspects of the Orange Revolution III: The Context and Dynamics of the 2004 Ukrainian Presidential Elections*. Stuttgart, ibidem-Verlag. 2007.

52. Whitmore, S. *Political Party Development in Ukraine*. P. 5.

53. Порошенко: большинство воюющих за Украину на Донбассе – русскоязычные. *Корреспондент.net*, 31 березня 2015. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/3497931-poroshenko-bolshynstvo-vouiuishchykh-za-ukraynu-na-donbasse-russkoiazychnye> (1 червня 2015).

54. Усе більше українців хочуть в НАТО та ЄС – опитування, *Українська Правда*, 20 листопада 2014: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/20/7044855>. (1 червня 2015)

55. Melnykovska, I., Schweikert, R. & Kostyuchenko, T. *Balancing National Uncertainty and Foreign Orientation: Identity Building and the Role of Political Parties in Post-Orange Ukraine*. *Europe-Asia Studies*. 2011. Vol. 63. No. 6. P. 1062.

56. Bredies, I. *Institutionenwandel ohne Elitenwechsel: Das ukrainische Parlament im Kontext des politischen Systemwechsels 1990–2006*.

57. Zimmer, K. & Haran, O. *Unfriendly Takeover: Successor Parties in Ukraine*.

58. Ishiyama, J. T. *Strange Bedfellows: Explaining Political Cooperation between Communist Successor Parties and Nationalists in Eastern Europe*, *Nations and Nationalism*, 1998. Vol. 4. No. 1. P. 62.

59. Zimmer, K. & Haran, O. *Unfriendly Takeover: Successor Parties in Ukraine*.

60. Bredies, I. *Institutionenwandel ohne Elitenwechsel: Das ukrainische Parlament im Kontext des politischen Systemwechsels 1990–2006*.

61. У ключових міністерствах до 75% керівних посад займають вихідці з Донбасу // *Дзеркало тижня*. 2013. 21 вересня. URL:

http://dt.ua/POLITICS/u-klyuchovih-ministerstvah-do-75-kerivnih-posad-zaumayut-vihidci-z-donbasu-128837_.html (1 червня 2015).

62. Більше ніж половина керівників українських підприємств вважають, що ситуація з корупцією за півроку не змінилася, кожен четвертий відзначає погіршення – опитування, Interfax-Україна, 15 квітня 2015. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/260559.html> (1 червня 2015.)

63. Майже 80 відсотків українців переконані, що з корупцією в Україні нічого не змінилося, Українська Правда, 27 грудня 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/27/7053476/> (1 червня 2015).

64. Лещенко 2014. Екс-нардеп: смотрящі Януковича лишилися, їм навіть люстрація не загрожує, Економічна Правда, 13 жовтня. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/10/13/497791/> (1 червня 2015).

65. Ukraine–Parliamentary Elections, 28 October 2012: Final Report, OSCE ODIHR. URL: <http://www.osce.org/odihr/elections/98578> (9 серпня 2015).

66. ОПОРА 2014 Підкуп виборців і адміністративний ресурс: особливості парламентських виборів 2014 (уточнено). URL:// <http://opora.ua/news/6694-pidkup-vyborciv-i-administrativnyj-resursosoblyvosti-parlamentskyh-vyboriv-2014> (доступно 1 червня 2015 р.).

67. Zimmer, K. & Haran, O. Unfriendly Takeover: Successor Parties in Ukraine. P. 553.

68. Birch, S. Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe.

69. КМІС. Опитування: Соціально-політична ситуація в Україні: березень 2015 року. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=511&page=1>, accessed 1 June 2015.

70. Доповідь про схеми голосування в Раді: реальна коаліція і чи голосує «Самопоміч» проти? VoxUkraine, 2015. URL: <http://voxukraine.org/2015/04/16/voxukraine-report-on-voting-patterns-in-rada-the-real-coalition-and-is-samopomich-a-dissenter> (1 червня 2015).

71. Worschech, S. Vom Maidan ins Parlament, vom Maidan in die Provinz: Neue Wege der ukrainischen Zivilgesellschaft'. Ukraine-Analysen 2014. 142.

72. Рада формалізує бюджетне фінансування політичних партій. УНІАН, 8 жовтня 2015 року. URL.: <http://www.unian.info/politics/1147297-rada-formalizes-budget-funding-of-political-parties.html> (17 січня 2016).